

Szómagyarázatok.

1. Süsü és Kató.

A mezei pacsirtának több neve van nyelvünkben. A valószínű hangutánzókon kívül — *csibolyó*, *csicserke*, *pityerke*, *pipiske* — hívják még *kontyos* és *búbos* pacsirtának, *búbor*-nak (*bubor*), *butykás kató*-nak, *süsü* (*süső*)-nek is. (Más, hasonló alakok: *süske*, *süsüke*, *süsőke*, *süsíték*, *süsétek*, *süsütke*, *süsétnek*, *süsölék*, *pizzsitnek*; MTsz., Nyr. XLVI, 294.)

A *kontyos* és *búbos* jelzőt nem kell magyaroznunk. Azt hisszük, a *búbor* (*bubor*) sem más, mint a *búb* (*bub*) főnév (jelentése ‚madárkonty‘, ‚főköltő‘, EtSz.) -r képzős származéka (vö. MNy. XX, 60: *sömör*, *odor* stb., s így a *búb* és *buborodik* mellől a kérdőjel az EtSz.-ban talán elmaradhat). Ezek szerint a *butykás Kató* föltehetőleg a. m. *buggyos*, *butykos* (*bütykös*, pl. *bütykös réce*, *lúd*, *hattyú*), vagyis *kontyos*, *kucsmás*, *búbos*, *bóbás*, *bóbitás*, *bogolyás*, *bótyás*, *buglyás*, *dudlos Kató* (MTsz., NésNy. V, 171).

A *bubor* így egymagára kissé szokatlan megnevezés, de föltehető, hogy jelzős szerkezetből (*bubormadár kontymadár*) vált ki, mint teszem azt a *kopáncs* vagy *külü* ‚harkály‘ a *kopáncs*- vagy *külümadár* névből. Van ennek a *bubor*-nak egy alakpárja is, a *bubucs*. Így hívnak egy vizityúk- vagy búvárfélét. Az EtSz. erről azt mondja, hogy a *bubucs* aligha lehet más, mint a *búbos* alakváltozata; vö. hogy a *búvár*-nak (‚Mergus‘) *búbos vöcsök* (ném.: ‚Haubentaucher‘) az egyik neve. Mi inkább azt gondoljuk, hogy a *bubucs* nem melléknév, hanem főnév, a *búb* cs kicsinyítővel képzett alakja, jelentése tehát *búbka*, *bubácska*. *Bubucská*-nak hívják a *bubos banká*-t vagy *bugybókát*-t. Lehet, hogy a *bubucs* létrejöttébe ilyen alakulások is beleszóltak: *bibecs* ‚bibic‘, *kenderics* ‚kenderike‘, *mukucs* ‚mókus‘ stb.

Több a baj a *süsü*-csoporttal. Ezekről két eltérő vélemény van. SIMONYI Zs. azt mondja (Nyr. XLVI, 294), hogy a *süsütke*, *süsüke*, *süske* és *süsölék* „átalakított formái“ a *süsétek*, *süsíték*-nek. A *süsetek*, *süsétek*, *süsétnek*, *püseték* (v. inkább *püsétek*),

pizsitnek pedig a cseh (tót?) *pažitnik* ‚pázsitkedvelő madár’ kölcsönvétele. Bizonyára az lesz tehát — mondjuk mi — a *süsü* (*süső*) is, bár az egyes alakok viszonyáról nem szól s nem említi MUNKÁCSI B. alábbi felfogását sem.

MUNKÁCSI így nyilatkozik: A *süseték* és mellékalakjai (*süsittek*, *süsétek*, *süske*, *süsüke*, *süsőke*, valamint a *süsőlék*) a ‚harkály’ jelentésű mordvin *šakši* szóval vethetők össze. A *süső*, *süsü* ‚kontyos gyermek főkötő, sapka’ tájszók ezek szerint a *süső-ke*, *süsü-ke* madárnévből népetimológia útján keletkezett másodlagos képződmények, vagyis *süsőke* ‚Lerche, Haubenlerche’, ebből *süső* ‚Kinderhaube’. (KSz. VIII, 343.)

Mi ezt a *süsüke* > *süsü* magyarázatot nem tudjuk elfogadni, mert a fentiek alapján (*bubor*, *butykás kató* ‚búbka’, ‚búbos, kontyos madár’, ném. ‚Haubenlerche’, I.: *bubucs* ‚Haubentaucher’) úgy látjuk, hogy az elnevezés indítéka a madár jellegzetes búbos mivolta lehetett, mely ebben az esetben a *süsü*, ‚főkötő, kontyfélé’ szóval történt. *Süsü* (*süső*) tehát a. m. *bubor*, *búb*, vagyis elsődlegesen *süsümadár*, *buborpacsirta*, amint madarunkat csakugyan hívják *süsipacsirtá*-nak is (MNY. XXIX, 122). A névadásnak ez a rendes menete, ellenkezőjére pedig (madárnévből emberi testrész vagy efféle) előbb példát kellene felmutatni.

Ha azt mondom, hogy *vörösbe gy* és *arany mál*, vagy *pirók* és *sármány*, ezekkel a madárnak épenolyan egyetlen jellemvonását emeltem ki, mint amikor azt mondom, hogy *bubor* vagy *süsü*. A név előbb alkalmasint így hangzott: *vörösbe gyű*, *arany málú madár* s csak később vált *vörösbe gyű*-vé, majd *vörösbe gy*-gyé. Nagykunságban a gödényt *nagybe gyű*-nek is mondják; föltehető, hogy ebből is lehet *nagybe gy*.

Hogy mi a *süsü* ‚főkötő’ etimonja, nem tudjuk, de nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy asszony-gyermekszájban keletkezett kicsinyítője a *sipka* jelentést is eláruló *sisak*-nak. Tehát *sisak* > **sisi* > *süsü*. (Az *i* > *ü*-re vö. talán: *pityer* > *pütyör*, *csicserke* > *csücsörke* ‚pacsirta’).

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy e *fejkötő-süsü* majdnem kizárólagosan Pozsony—Győr—Komárom—honti tájszónak látszik, s hogy a *pacsirta-süsü* alakok, az egy *süsőlék* kivételével szintén mindnyájan itt járatosak. Holott, ha a szó mordvin eredetű volna, talán országosabb elterjedését várhatnók ma is,

de még inkább a multban. Hogy ezek a *süsü*-féle alakok mi-képen viszonylanak egymáshoz, a nyelvészekre tartozik. (Aligha egyeredetűek.)

Lássuk most a *butykáskató* nevet. Madarunkat tehát tréfá-san — kedveskedve *Kató*-nak is mondják, amint *Katá*-nak hívják Barsban a varjút (SZENDREY ZSIGMOND adata) v. *Katóká*-nak, *Katicá*-nak, *Kataliná*-nak, *Katalinga-pólingá*-nak stb. hívják a Szt János-bogarat (MTsz.; a ‚fusskata’ bogárról I. BEKE Ö. cik-két a BALASSA-Emlékkönyv-ben, Bpest 1934). Világos, hogy e nevekben a *Kata* személynév köznévképpen használatos, amint a nagybeteget egyszerűen *lázár*-nak, a lustát *laci*-nak (CSEFKÓ Gy.: Szállóigék stb.), az ostoba embert *pistá*-nak, *samu*-nak, a boros-kancsót *miská*-nak, *mihók*-nak, *gyurkó*-nak nevezik, s *katuska* a női munkát végző ‚katicáskodó’ férfi, vagy *kata* és *böske* a ‚szerelő’ neve.

TOLNAI VILMOS mutatott rá arra (Nyr. XXVIII, 1), hogy személynévekből miképpen lesznek köznevek, s hogy e nevek közül az *Iloa* (*Pila*) és *Katalin* használatos a legáltalánosab-ban. SZENDREY ZSIGMOND egyik nyomtatásban meg nem jelent fel-olvasásában ezt a témát rendszeresebben és kimerítőbben tár-gyalta.

Amint aztán a *Laci* sz. névből a lustaságot képviselő *laci* köznév lett, éppenúgy lett a *Kati* sz. névből a borzasságot, bor-zas, buglyás fejet, kontyot jelentő *kati* köznév. (Adataink ehhez, sajnos, fogyatékosak.) A borzas, kócos, átvitt értelemben bolon-dos kislányt (NyF. XXVI, Debrecen) *bócér-Katá*-nak pirongat-ják, csúfolják. Ez a német ‚bolzer’-ből ‚schopf’, ‚zopf’ származó ‚bócér’ (EtSz) ma már csak melléknévképpen él, ‚bócéros’ és ‚bó-cértos’ alakban, de mint főnév korábban bóbítát és kontyot is jelentett (U. o.; vö. talán *bucēr* ‚kukorica-címer’ Szeg. Füz. I, 102), vagyis *bócér-Kata* tulajdonképpen a. m. *konty-Kata*, olyan képzés tehát mint *utca-Kati*, *falukati*, *szél-Borka*, *szösz-Pila* stb. A mai nyelvhasználatban természetesen inkább azt mondanánk, hogy *bócéros*, *buglyás Kata*, mint pl. *kóci-Boris*, *kőbori-Bori*, *buha-Mári* stb. Nem kérdéses mármost, hogy erről a *bócér-Katáról* kapta *bócérkata* nevet az ‚iringó virág’ (vö. *borzaskati* ‚Nigella’), mely tehát szintén *kata*, mint a *butykóskata*, lévén — mutatis mutandis — olyan kontyos, buglyás, mint az (vö. *kukorörzse*, egy sodrottlevelű (!) virág neve’ Szeg. Füz. I, 284).

A *kopasz kákó* csúfolódó szólásunkban a 'kopasz' jelző elmaradt és jelentéstartalma átment a *kákó (káka)*-ra, s ez a *kákó* aztán a hitvitázók korában gúnynévül használtatott, nyírott, kopasz, bolondember jelentéssel. (NésNy.VI, 147). Úgy látszik, ilyenformán történt a *Katika* esetében is, melyből a borzas fej, buggy, búb, sisak jelentés alakult ki. Erre a virágvilágból tudunk felhozni két példát. Egy mezei virágot *katóká*-nak hívnak (NyF. XVI, 49), a sisakvirág (*Aconitum*) pedig *katika* (CzF., más neve: 'sarkantyú', 'sisakfű', 'csuklyafű', kuklászű'). Ebben az elnevezésben (mely alkalmasint úri kertekben született meg) világosan megmutatkozik, hogy a *Katika* sz. név köznévképen használatos, s a *katikasisakvirág* épenolyan pleonazmus, mint a *butykáskató* madárnév, melyet (a pipiske, banka, varjú esetében) *butyká*-nak és *kató*-nak is hívnak.

RAPAICS RAJMUND, régi botanikánk kiváló bűvára a *Katika répa* c. cikkében (MNY. XXX, 316) nem tudja eldönteni, vajjon a *Katika* vagy *Karika* (répa füve)-e a helyes alak. Mi azt gondoljuk, hogy mindakettő az. A karika répa a növény (*Aconitum*) murokalakú gyökeréről, a másik pedig a virágjáról. A *katika* pedig köznévi itt, az előbbieket szerint a *konty*, *búb*, *süsü*, *süsüke* szinonimája, annál inkább, mert még *kissisakfű*-nek is mondják, tehát *kissisak*-nak is mondhatják.

Hogy a *Katalin* becéző alakjai közül a *Katika* a régiségben nincs (RAPAICS i. h.), vagy legalább eddig nem került elő (bár tudjuk, hogy a *Kati*, *Katics*, *Katucs*, *Katus*, *Katka*, *Katicsa*, *Katica* alakok régiek, a *Fancsika* pedig még ezeknél is régibb), vagy hogy ez az alak csak kis körben lehet használatos, ebben a kérdésben aligha döntő. Annyi bizonyos, hogy az *Aconitum* nem régi lakója a magyar kerteknek.

2. Szütyő.

A *szütyő* — alakv.: *szütyü*, szárm.: *szütyőke*, *szütyőlék*, *szütykő* — jelentése 'zacskós tüsző, átalvető, iszák, zsákocska, tarisznya'. Úgy látszik, fiatalabb eredetű szó, mert a NySz-ban és OklSz-ban nincs rá adat. Magyarozatával eddig tudomásunk szerint nem foglalkoztak. Alakjáról ítélve igenévnék látszik, de *szüty* igére nem tudunk rámutatni. Szerintünk nem is ebből keletkezett, hanem a *fity* (*fityeg*, *füttyög*) igéből.

A *fity*-nek már a régiségben egész sereg származéka volt.¹⁾ MÉSZÖLY G hangutánzó eredetűnek tartja s azt mondja, hogy hangutánzó alakja, minden képző nélkül, főnévként is használható, lévén a *fitty*-nek jelentése ‚fityegő‘, ‚függő‘ (MNy. X, 205). Ugyanó a ‚bugylibicska‘ jelentésű *fütyő*-t is — vasának mozgásáról s a velejáró hangról — hangutánzó eredetűnek véli. Mi azt gondoljuk, hogy a *fütyő*, *fütyök*, *fütykő*, *fityogó* (ige: *fityog*, ‚fityeg‘) ebben az esetben ‚fityegő‘-t, ‚felakasztott‘-at (pl.: *föl-fütyyeszt* ‚felakaszt‘), t. i. madzagon lógó bicskát jelent (mert úgy hordják), amint a bugyli *hutykora* neve is a. m. *hutyori*, azaz nyeklebitska, mely tehát vasának mozgatható voltáról (pl. a merevvasú kusztorával szemben), nem pedig hangjáról van elnevezve. (L. BÁTKY: ‚Bugylibicska‘, Ethn.—Ért. XXVI.) Ide kell vonnunk a ‚bunkósbót‘ jelentésű *fütyő*-t és *fütykös*-t is, mert ezek is ‚lógnak‘. A hasonló tárgyat jelentő *cepőlék* (l. lentebb: *fityelék*) szerintünk szintén a ‚cepelés‘-ről, ‚függés‘-ről kapta nevét (BÁTKY: MNy. XXXI, 329).

Ez a *fütyő* alak, azt gondoljuk, megfelel a *szütyő*-nek, a *fütykő* a *szütykő*-nek s a *fityenke* (**fityőke*) — jelentése 1) ‚fityegő‘, ‚fütyögő‘; 2) ‚sallang‘ — a *szütyőké*-nek. A *szütyő* harmadik származékának, a *szütyölék*-nek szintén megvan a párja a *fityalék*-ban, — jelentése ‚lefityegő rongy‘, foszlány‘; *fitymalék*-ban — ‚u. az‘ —; *fincsalék*-ban — ‚u. az‘ — és a *fityelék*, *fütyölék* stb.-ben, jelentése ‚függelék‘, ‚sallang‘, Dunántúl ‚zsákocska‘. A *fityelék*, *fütyölék* már a XVII. század elején előfordul (NySz.); jelentése ‚fürtök‘, ‚fityelékek‘ a ruhán, az elefánt és pulyka orrávége fityeléke (vö: *fityegő*, ‚tehén torka alatt fityegő bőr‘, Calepinus). Más képzős alakja a *fitty*-nek a *fityeneg* ‚fityegő darabocska‘ Háromszékben, ahol a másik alak, a *fityelék* is él.²⁾

¹⁾ A *fityeg* alakpárjának látszik a *bigyeg* ‚fityegve mozog‘ és atyafisága is. Az EtSz. ezt hangfestő eredetűnek mondja s a *pitty* szóra utal. A Szótárban közölt származékokhoz l.: *bigyegő*, ‚felfutó növény‘, Székelyföld, NyF. IX, 27.

²⁾ Bizonyára a *fity*-ből van képezve a ‚penis‘ jelentésű *fityer* (vö: *pét*, *pity*, ‚u. az‘, MTsz) s a régiségben is előforduló *fityma* (*fitymán*, *ficsmán*) ‚preputium‘ is. (NySz. A cs-és alakokhoz l.: *fincsalék* és *ficsinka* ‚lefityegő rongy‘; vö. még: *lipántos*, *lipántyos*, *lipáncsos* ‚lompos‘ MTsz.) Alkalmassint idetartozik a ‚csuklya‘, ‚kámzsa‘, s talán a lógó vedreket cipelő, ‚vizhordórúd‘ jelentésű hajdúsági *fityula* is.

A *fityelék* régiségével összevág az, hogy a szó nagy darab országrészen járatos a nyugati és keleti megyékben, míg a régiségben ismeretlen *szütyőlék* csak Kemenesalján honos. Itt azonban együtt használják a *fityelék*, *fütyőlék*-kel, mégpedig kizárólagosan 'zsákocska', azaz *szütyő* jelentésben, míg Keleten a *fityelék*, amint láttuk, lefityegő rongyot jelent. Ez a tény egyrészt tárgyilag is igazolja a két szó rokonságát, másrészt a fentiek alapján a *szütyőlék* ifjabb *voltát* (melynek *szityelék* alakja nincs is!), vagyis a *fütyőlék*-ből való származását. Ebből viszont magamagától következik a keleti országrész kivételével mindenütt ismeretes *szütyő*-nek és egyéb alakjainak a *fütyő*-ből való származása is.

Az *f > sz* változás magyarázatában nem akarunk mindenáron s talán bizonytalan értékű példákra (*fizfa* és *sziszfa*, *fortyog* és *szortyog*, *fűzköpü* és *szűszküpü*) hivatkozni; inkább csak azt mondanánk, hogy az ilyen, a paraszti lét mélyebb rétegeibe ágyazódott tárgyi készségek esetében a játszi hangcsere — különösen a tárgy formabeli változása esetén — ennek az alacsony közösségnek lelki velejárója. Ehhez a következőket fűzzük hozzá:

Rá kell mutatnunk még egy — bár ingatag — származás lehetőségére, nevezetesen arra, hogy a *szütyő* talán a *szőrfütyő* (szőrből szőtt fütyő) szóból rántódott össze, mint pl. a *szőcsény* a *szemölcsény*-ből (GOMBOCZ, BTLw). Tárgyi nehézsége ennek az, hogy a *fity* alapszóban (a *bigy*, meg *pity* változatban is) és korai származékaiiban a lógás, függés, csüngés mozzanata van, s ha a belőle képzett igenevet tárgyak megnevezésére alkalmazták, az a NySz példái szerint először a testről lelógó valamiféle holmit, rojtot, sallangot, ékszert stb., de nem tarisznyafélét jelentett, amint, teszem azt, a puszta igenévi *függő* is (előbb: *fülönfüggő*, *füllengő*, *csüllöngő*) azt a tárgyat jelentette, mely a fülről, ruháról lelógott, függött. A *fütyő*-t csak később alkalmazták a szintén a testről lelógó, övreakasztott vagy vállravetett zacskófelére, de az új, helyesebben másik tárgyra — talán éppen ezért — már nem a *fütyő*, hanem a *szütyő* név jött szokásba.¹⁾

¹⁾ Hogy miért kellett ennek a valószínűleg régi utenziliumnak (zacskó-tarisznyafélének) új nevet adni, arra bajos felelni. Miért szerepelnek pl. az ősrégi és közönséges *tiló* neve mellett ezek a szinonimák: *törő*, *csapó*, *vágó*, *rágató* stb.? Hogy magyarázatkísérleteinkben szüntelen küszködniünk kell a tárgy és szótörténet fogyatékoságával, szintén nem kell hangoztatnunk.

Ezzel mintha ellentétben állana az, hogy *fütyő* (*fütyök*, *fütykő*) név ragadt az újabb eredetű bugylira. De ez csak látszat, mert először is a *szütyő* kizárólagosan tarisnyafélét jelent, másodszer meg, mert ez a név csupán a legkeletibb országrészen használatos, ahol a *szütyő* szó ismeretlen s a *fity* alakok az általánosak. A *szütyő* helyett itt az *iszák* és *általvető* járja. Ez a *vető* (vö. még: *fejrevető*, *hátravető* ,fejrevaló kendő', *fülbevető* ,függő', NySz) olyan képzés, mint a *fütyő*.

3. Csobolyó.

Ennek a szavunknak egész csomó alakváltozata (*csoboló*, *csobola*, *csobolló*, *csoborló* stb.) van. A kezdő alak az EtSz. szerint *ly*-el hangzott. Eredete a Szótár szerint ismeretlen, de utal a hasonló tárgyi jelentésű *borbolyó* és *bokolyó* szavainkra s az előbbiről azt mondja: „talán összefügg a *csobolyó* szóval (alakvegyülés?)“.

Szabad ebből arra gondolnunk, hogy a *csobolyó* esetleg a *csobán* és *borbolyó* vegyüléséből származik? Ennek a lehetőségnek már első tekintetre is két nehézsége mutatkozik. Az egyik az, hogy a *borbolyó* — legalább mai tudásunk szerint — kétszáz évvel későbben került följegyzésre, mint a *csobolyó*, a másik pedig az, hogy ahol a *borbolyó* és *csobán* együtt forog, t. i. a Székelyföldön, ott a *csobolyó*-t nem ismerik. Ismerik azonban a *légely*-t (*négely*), *bokolyó*-t, *budulék*-ot stb. Ellenben ahol a *csobán* a közönséges, mint az Alföld északi, nagyobb felében, ott mindenütt ismerik a *csobolyó*-t is, sőt ismerik Dunántúl is, ahol a *csobán* ritka (NyF. XXXIII, 21). Vannak olyan vidékek is, pl. Nagykunság, Hajdúság (BARTHA K. debreceni tanár szíves értesítése) s a Palócföld (pl. : NyF. XVI, 46), ahol néha ugyanazon községben (pl. Kunhegyesen, Hajdúsámsonban) együttjár a *csobán* és *csobolyó* vagy mint pl. Nyírgyulajon a *csobánc* és *csobolyó*. Ez az utóbbi adat aztán körülbelül eldönti azt is, hogy a *csobánc* csakugyan a *csobán* származéka. (EtSz.: *csobán*. Képzésére vö.: *rohom* és *rohonc*, 'hajtórúd a jégi halászatban' MTsz.)

Talán közelebb jutunk a *csobolyó* megfejtéséhez, ha abból indulunk ki, hogy olyan hangutánzó szó lehet, mint pl. a *hőpögő* vagy *kotyogó* (*kotyogató*), azaz tányéros tölcser vagy csap, a forrásban lévő hordó akonáján, a bugyborékoló gázok elveze-

tésére a *hőp(p)ög*, illetve *kotyog* igéből, vagy osztályos társa, a vízrejáró *bugyogó* vagy *bugyoga* a *bugyog* igéből.¹⁾

Van ennek a *bugyogó*-nak *bugyolló* (*bugyoló*) alakja is, 'kőből való szájas korsó'; *csobolyó*-nak is mondják Rónádfa (Ormányság) vidékén (Szeg. Füz. I, 102.). Jó okkal föltehető mármost, hogy ez a *bugyolló* meg egy — nem szótározott — **bugyrog* és **bugyolog* ige származéka. Valószínűsíti ezt a hasonló alakú *csibolyó*, a mezei pacsirta egyik neve. Az EtSz. azt mondja róla, hogy eredete ismeretlen. Szerintünk a *csiborog* (**csibolyog*) 'sipog', 'énekel' (MTsz.) hangutánzó igéből csinált szó. Az ó képző föltevésünk szerint persze a **csibor* (**csiboly*) alakhoz járult volna, mint a *sukoró*, *homoró*, *tekerő*, *keverő*, *fenterő*, *kükörő* stb. esetében történt. Az $r > l(y)$ váltakozásra vö. pl.: *böcörög* és *böcölög*, *csepereg* és *csepeleg*, *döbörög* és *döbölög*, *hőbörög* és *hőbölög*, *zsiborog* és *zsibolyog*.

Ezek alapján azt gondoljuk, hogy a *csobolyó* is csakugyan a hangutánzó *csobog* ∞ *csoborog* (MTsz.) ige származéka a *csiboró* $>$ *csibolyó* mintájára. Első szótagjának egyezése a *csobán*-éval e szerint véletlenség. Azt azonban lehetségesnek tartjuk, hogy az EtSz. szerint ismeretlen *dudulló* 'korsó', 'tejes kocső' a hasonló jelentésű *dudu* l képzős származéka, a *bugyolló*, *csoboilló*, *tütyüllő* stb. hatására.

A **csobor* $>$ *csobor(l)ó*, **bugyor* $>$ *bugyor(l)ó* származtatás mellett tanúskodik az is, hogy a *bugyoló*-nak *bugyoli* változata is van. Vö. ehhez: *hőbőri* (*hőböli*, *högöli*), *sukori*, *vicsori*, *kukori* stb. Ezeknek az ó képzős alakokkal lényegében egyazon jelentés-tartalmú igei mellékneveknek tehát képzésmódja is egyforma.

BÁTKY ZSIGMOND.

¹⁾ Talán hangutánzó a *borbolyó* (*borgojó*, *burgojó*) is, a *burbukol*, 'gargarizál' igéből (MTsz.), vagy más alakjából